

درخشش معماری در دوره صفوی

محمود دهقانی

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۰۶/۲۵

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۳/۰۵

چکیده

گفتگو درباره معماری دودمان آذری صفوی که نزدیک به ۲۳۶ سال بر کشور فرمانروایی کردند گسترده خواهد بود چرا که پایتخت کشور چندبار جا به جا شد. البته این خود ناخواسته کمکی به آبادانی و گسترش معماری و شهرسازی بود. معماری روزگار صفوی تنها در زمانی پیشرفت داشت که آرامش برقرار بود. برای گفتن از درخشش معماری صفوی نیاز است پیش درآمدی کوتاه در باره دودمان صفوی و رویدادهای آن روزگار گفته شود.

پیش از هر چیز معماری صفوی، ادامه دهنده سبک و روش معماری روزگار تیموریان بود و تا سال ها ادامه داشت. در روزگار شاه اسماعیل یکم که درگیر جنگ با امپراتوری عثمانی بود و شکست در چالدران رخ داد شاه اسماعیل فرصت پیدا نکرد، در گستره معماری و شهرسازی کاری انجام بدهد.

از سوی دیگر با پیشی گرفتن کشور پرتغال که دارای نیروی دریایی نیرومند فراسوی آب ها بود، از "گوا"ی هند، با چشم و گوش باز سرنوشت شاه اسماعیل و جنگ عثمانی با صفوی را زیر نظر داشتند. آن ها و کشورهای استعماری دیگر اروپا همیشه به شاخاب پارس چشم طمع داشتند. دریا سالار آلفونسو د آلبو کریک به آبخوست های لارک و قشم و هرمز در شاخاب پارس یورش آورد. از آنجا بود که چون ایران از یک سو در حال جنگ با عثمانی بود و از سویی در جنوب نیز نیروی دریایی چندانی نداشت پرتغالی ها از فرصت استفاده کردند و در آبخوست های شاخاب پارس با شکست نیروهای ابومظفر سیف الدین ابا نصر فرمانروای محلی که او هم به گونه شاه اسماعیل سن کمی داشت در نبردی خونین آبخوست هرمز را تسخیر کردند. پرتغالی ها با ساختن دژهای سترگ که آمیخته ای از طرح دژهای باستانی ایران و اروپایی بود، توانستند برای ۱۱۵ سال لنگر بیندازند و کنگر بخورند.

کلمات کلیدی: درخشش، معماری، صفوی

شکل ۱. دژ پرتغالی ها در آبخوست هرمز. عکس از: داریو مزدا

شکل ۲. دژ پرتغالی ها در هرمز. عکس از: داریو مزدا

شکل ۳. دژ پرتقالی ها در قشم. عکس از: داریو مزدا

شکل ۴. پوشش دختران آبخوست هرمز. عکس از: داریو مزدا

شکل ۵. شاه اسماعیل یکم سر دودمان صفوی

شاه اسماعیل به همراه سران قزلباش بدنبال آن شد تا حال که پایتخت از "آمد" به تبریز جا به جا شده و تبریز در تیر رس ارتش امپراتوری عثمانی قرار دارد، تختگاه ایران را از تبریز به جای دیگری جا به جا کنند. آن کار در روزگار شاه اسماعیل رخ نداد اما فرزند بزرگتر او تهماسب یکم به خواسته پدر جامه عمل پوشاند. پس از پیگیری ها و سبک و سنگین کردن ها سرانجام قزوین برای تختگاه دومین پادشاه صفوی یعنی شاه تهماسب یکم برگزیده شد.

شکل ۶. شاگلی تبریز. عکس از: محمود دهقانی

شکل ۷. مسجد صاحب الامر تبریز در خیابان دارایی. عکس از: محمود دهقانی

ارتش عثمانی از دیرباز، پی در پی به شهرهای ایران شیخون می زد. حتا سال ۱۵۸۵ میلادی برابر با ۹۹۳ هجری، در روزگار شاه عباس یکم نیز در یک نوبت با اشغال تبریز به گفته اسکندر بیگ، پیشینه نگار روزگار صفوی: "ساده رخان مه لقا و دختران سمن سیما و زنان حور لقای تبریز را بی صورت کردند". آن تجاوز، بی رحمانه و بی شرمانه بود. تجاوز به زنان و دختران آذربایجان عزیزی که همیشه مورد یورش امپراتوری عثمانی و ازبک ها بود.

بنابراین با این پیش درآمد کوتاه می توان گفت معماری و ساختمان سازی گسترده ای در ۲۲ سال فرمانروایی شاه اسماعیل سر دودمان صفوی که تنها ۳۷ سال مجال زندگی یافت همان گونه که پیش از این گفتم رخ نداد و خیلی محدود بود^{۱۵}.

معماری صفوی در قزوین

پس از آنکه شاه تهماسب زمین های موسوم به زنگی آباد یا برمکی آباد را از میرزا اشرف جهان حسنی قزوینی خرید معماران و نقاشان و هنرمندان از سراسر کشور به سوی قزوین رفتند. با طرح شهرسازی و خیابان کشی و بالا رفتن ساختمان های کاخ قزوین، آن را باب الجنه (دروازه بهشت) نام نهادند. عبدی بیگ شیرازی شاعر دوره شاه تهماسب در باره ساختمان های کاخ اشعار بسیاری سروده و همراه با شاه تهماسب شبی از فراز دروازه عالیقاپوی قزوین که بلندترین ساختمان آن روزگار بود، خیابان سپه، خانه ها و باغ های سعادت و جعفرآباد و پیرامون و درون کاخ را مشاهده کرد و از سر شوق شعری سرود که این گونه آغاز می شود: تعالی لله چه شب بود این شب دوش - که دریاها دولت بود در جوش... اشعار عبدی بیگ در کتاب "سیر تاریخی بنای شهر قزوین" به همت دکتر محمد دبیرسیاقی گردآوری شده که بسیار ارزشمند است. شادروان دبیرسیاقی نسخه ای از کتاب را در منزلشان قزوین به نگارنده هدیه دادند. به دوستان دانشجو در ایران پیشنهاد می کنم آن را تهیه کنند. برای پژوهش در راستای قزوین روزگار شاه تهماسب و همه دوره های دیگر اطلاعات مفیدی در این کتاب هست.

نه تنها عبدی بیگ بلکه پیشینه نگاران ایرانی و اروپایی نیز نوشته اند زیبایی کاخ و ساختمان ها و باغ و خیابان سپه به گونه ای دل انگیز بود که شاه تهماسب چند سال از کاخ برای گردش بیرون نرفت. در باره زیبایی و پیشرفت معماری کاخ قزوین نه تنها گروه مذهبی مسیحی کاراملیت (پابرهنه ها)، بلکه "دون گارسیا - سیلوا - ای - فیگوئروا" فرستاده اسپانیا و توماس هربرت از همراهان "داد مور کاتن" فرستاده انگلستان در روزگار شاه عباس، مسیونر مذهبی "پیترو د لاواله ایتالیایی"، "اولناریوس" آلمانی و آخر سر "ژان شاردن" طلا فروش فرانسوی در سفرنامه ها و گزارش های خود از آن نوشتند.

^{۱۵} شاه اسماعیل بنیان گذار دودمان صفوی فرمانروایی بی باک و بسیار خوش چهره بود سفیر پرتقال در تبریز در گزارش خود به کشورش پرتقال در باره شاه اسماعیل نوشته چهره اش آنچنان زیباست که به چهره یک زن شباهت دارد. شاه اسماعیل به ادبیات نیز بسیار علاقمند بود و شعر می سرود. کتاب شعر "ده نامه" یادگاری از اوست که به آذری سروده است. او تکه های پاره شده از ایران را پس گرفت و ایران را به مرز روزگار ساسانی رساند. تنها ارثی که برای فرزندش تهماسب یکم به یادگار گذاشت نسخه دست نویس شاهنامه فردوسی بود. شاه اسماعیل نه تنها به تبریز و اردبیل بلکه به شیراز نیز عشق می ورزید. پس از آن که به فرمانروایی رسید به شیراز سفر می کرد. یک بار پس از جشنی حاکم شیراز را به شوخی در آب استخر انداخت و سوار بر اسب خود و نگهبانان خندان راهی تبریز پایتخت آن روزگار ایران شدند.

شکل ۸. مسیونر کاتولیک مسیحی پیتر و دلاواله

شکل ۹. دروازه عالی قاپو کاخ صفوی قزوین. عکس: محمود دهقانی

شکل ۱۰. خیابان سپه (شهداء) قزوین روزگار شاه تهماسب هنگام کف سازی خیابان. عکس: محمود دهقانی

شکل ۱۱. ارشی خانه (چهل ستون) قزوین. عکس محمود دهقانی

بر دیوارهای مجموعه ساختمان های کاخ که میان درختان شاداب و بسترهای گل از نقاشی درخت و گل و بلبل تا قصه دیدن روی عزیز مصر و بریده شدن دست دختران در هنگام قاچ کردن میوه و سر پر سودای مجنون و بزم ها و سراپرده لیلی، کاخ را آوردگاه هنر کرده بودند. شاه تهماسب که خود دستی در هنر نگارگری مینیاتور داشت و با موج مدرسه هنری قزوین که شاه مشوق هنرمندان بود، یک انقلاب در شیوه هنرمعماری صفوی آن روزگار رخ داد. که سرانجام با پناهندگی همایون گورکانی به ایران روزگار صفوی و برگشتن او همراه معمار و چند هنرمند ایرانی به کشورش هند، درخشش معماری صفوی به هندوستان هم تأیید و نمونه آن تاج محل است که روزانه هزاران نفر گردشگر اروپایی، آسیایی و سراسر جهان از آن دیدن می کنند. می توان گفت در روزگار شاه تهماسب هنر معماری صفوی و زیبایی آن به برون مرز نیز صادر شد.

شکل ۱۲. تاج محل در شهر "آگرا" ی هند

با مرگ شاه تهماسب و دو دستگی میان دربار و قزلباشان و قشقایی که پری خان خانم دختر بسیار زیبای شاه تهماسب به راه انداخت و با روی کار آمدن شاه اسماعیل دوم برای نخستین بار سرنوشت در دست پری خان خانم بود که اگر موفق می شد، ایران برای نخستین بار صاحب یک فرمانروای زن می شد. با روی کار آمدن محمد خدابنده و ضعف بینایی، سرانجام پسر ۱۷ ساله او شاه عباس یکم سکان فرمانروایی را در دست گرفت.

شکل ۱۳. نگاره تیشه خورده در هنگام بازسازی بر کاخ صفوی قزوین. عکس از: محمود دهقانی

شاه عباس هنگامی که از شر ازبک ها و امپراتوری عثمانی، از جنگ فارغ شد. بر پیشرفت کشور تاکید کرد. نخست قدرت قزلباشان که پس از جنگ چالدران خود را طلبکار ملت می دانستند، را کاهش داد. با پیشرفت اقتصاد، ساختن ساختمان های بسیاری را در سراسر کشور آغاز کردند. برای تسهیل داد و ستد میان شهرها کاروانسراهای بسیاری ساخته شد. به فرمان شاه عباس معماران پل و جاده های مالرو را گسترش دادند. برای دانش جمعی و دفتر داری به ساختن مدرسه ادامه داده شد. آب انبارهای بسیاری در سراسر کشور ساختند. برای بهداشت ملی، دولت و برخی سران کشوری و لشکری به ساختن گرمابه دست زدند. فرماندهان و وزرای شاه عباس از بهترین ها بودند. نه تنها به کارهای اقتصادی بلکه به کار آبادانی و شهر سازی نیز تسلط داشتند. ساروتقی وزیر مازندران بود، در فارس الله وردی خان و در کرمان گنجعلی خان و خیلی های دیگر در سراسر کشور مردم و هنرمندان و معماران را برای آبادانی گسیل دادند. شاه عباس برای پیشبرد آبادانی و شهر سازی، برای خاک سپاری مرده ها مالیات گرفت. خود فروشان را نیز به دادن مالیات مجبور کرد. برای پیشبرد ساختمان سازی و عمران و آبادی، امنیتی که تا به آن روز پیشینه نداشت برقرار کرد تا بازرگانان خودی و بجز خودی به داد و ستد، ابریشم و تولیدات دیگر پردازند.

شکل ۱۴. نگاره ای منسوب به شاه عباس یکم پنجمین شاه دودمان صفوی

از همین روی درخشش معماری بیشتر از همه وامدار فرمانروایی این پنجمین شاه دودمان صفوی و فرماندهان کشوری و لشکری آن دودمان بود. در آنجاست که روز به روز هنر معماری ایران رو به پیشرفت نهاد و آوازه پیشرفت ایران در اروپا نیز پیچید. شهرهای نوبی همچون اشرف یا بهشهر کنونی و طاهان یا فرح آباد در مازندران ساخته شد و شاه عباس بازرگانان ارمنی و یهودی و گرجی را به این شهرها کوچ داد. پیش از آن نیز ارمنی های جلفای آذربایجان که در تیررس ارتش عثمانی بودند را به اصفهان کوچ داده بود که

البته شاه عباس شکوفایی اقتصاد را بیشتر در نظر داشت چون ارمنی ها دانش بازرگانی خوبی بویژه در فروش ابریشم ایران به اروپا داشتند.

جا به جایی پایتخت از قزوین به اصفهان

شکل ۱۵. سی و سه پل. عکس از: داریو مزدا

شاه عباس دریافت که برای ادامه کار شهرسازی ایران نوین، می بایست خود را از شر قزلباشان که برای پول پاروگری چوب لای چرخ پیشرفت می کردند، رها سازد. تصمیم گرفت تختگاه را به اصفهان جا به جا کند. شادروان پرویز ورجاوند دلیل آن را دو دستگی ها و مسایلی دیگر و شادروان باستانی پاریزی اشاره به سیل هولناک دارد که نصف شهر قزوین را ویران کرد.

شکل ۱۶. نگاره ای بر دیوار عالی قاپوی اصفهان

هنگامی که شاه عباس تختگاه را به اصفهان برد و در مرکز کشور به فارس ها نزدیک شده بود سپاهی به نام "شاهیسون" بوجود آورد که شادروان باستانی پاریزی اشاره کرده جنوبی بودند. بی گمان آن سپاه بیشتر از خوزستان، کهگیلویه و بویر احمد کنونی، لارستان، دشت خشت کازرون، بوشهر و هرمزگان بوده اند. شاه عباس در کاکل سپاه برای امنیت کشور، فرماندهان دانشمند و سلحشوری چون ارتشبد امامقلی خان در جنوب و در آذربایجان تیمسار قرچقای بیگ را داشت. و در همه جای کشور فرماندهان لایق بومی از تمامیت ارضی کشور نگهداری می کردند.^{۱۶}

در اصفهان اوج شکوفایی معماری را شاه عباس یکم رقم زد. معمارانی چون علی اکبر اصفهانی و حسین شماعی و خیلی ها در اصفهان و شیراز و شهرهای دیگر شاهکار آفریدند. در گستره صدا و پژواک آن در ساختمان در معماری عالیقایوی اصفهان با سیستم اکوستیک (آوا شنودی) و با آهوپا کاری یا به عربی مقرنس صدای موسیقی را در تالار تلطیف می کردند تا اکو نداشته باشد. زیبایی چشم گیر مسجدهای شاه و شیخ لطف الله، کلیساهای مسیحیان و کنیسه یهودیان، سی و سه پل و پس از او چهلستون، هشت بهشت نمونه هایی از درخشندگی هنر و معماری صفوی است که خوشبختانه هنوز بیشتر آن ها پابرجا هستند و آبرویی برای صنعت گردشگری کشور است.

شکل ۱۷. تابلویی از سی و سه پل اصفهان. نقاش: داریو مزدا Dario Mazda

^{۱۶} شاه عباس یکم صفوی دلیر و جنگجو بود اما سرسخت و خشن به گونه ای که حتی به بچه های خودش هم رحم نکرد و از این روی تا پایان عمر رنج برد. اوابته پاک دل هم بود. گهگاهی برای دل خودش شعر می سرود. خستگی هایش را با لطیفه از خود دور می کرد. با سران سپاه و وزرای خود که بیشتر آذری بودند شوخی می کرد. یکی از وزرای شاه عباس دلی محمد نامیده می شد. دلی به آذری یعنی بزله گو. دلی محمد سر به سر وزیران و سران سپاه می گذاشت و شاه و همه همراهان می خندیدند. برای نمونه به ساروتقی وزیر مازندران که زاده تبریز و موهایش به گونه اروپایی بود، تقی زرد صدا می کردند. در یک مهمانی در دیوانخانه اشرف مازندران که مسیونر کاتولیک مسیحی "پیتر و دلاواله" نیز به حضور شاه عباس بار یافته بود، دلی محمد از این مذهبی مسیحی پرسید: این حقیقت دارد که ابن ملجم قاتل امام علی در اروپا زندگی می کند؟! نه تنها شاه عباس بلکه خود "پیتر و دلاواله" هم از خنده ریسه رفت. شوخی یا "جوک" را بیشتر آذری ها در ایران رواج دادند. آن هم نه آذری های کوچه و بازار بلکه شاهان آذری ایران.

با سرازیر شدن نگارگران اروپایی به ایران، رنگ و روی درون کاخ ها و خانه های دربار به یکباره دگرگون شد و هنر نگارگری ساختمانی پیشرفت کرد. در اصفهان برخی از هنرمندان نقاش اروپایی گالری داشتند. در آن دوران بود که نقاشی ایرانی و اروپایی در ایران صفوی تداخل پیدا کرد و با نگاره زنان کرشمه گر بر دیوار عالی قاپو، انقلابی نوین در گستره هنر نگارگری در گرفت.

شکل ۱۸. باغ شاه مازندران و جویبار سنگی برجا مانده از روزگار شاه عباس یکم در بهشهر مازندران. ساختمان بر شالوده دیوانخانه روزگار صفوی بالا رفته است

هنر موسیقی نیز در روزگار شاه عباس در کنار هنر نقاشی و معماری بهتر از پیش شد. پیترود لاوله در سفرنامه خود، نگاره ای سیاه قلم از خوراک خوری تالار کاخ ییلاقی صفوی روزگار شاه عباس مازندران داره که در ضیافتی گروه موسیقی برای مهمانان ساز می نوازند.

در روزگار کنونی، یعنی یک دهه پیش، خانم سپیده رئیس سادات، آقای کیا طبسیان همراه با نغمه فرمند و سردار محمدجانی، قطعاتی از موسیقی روزگار صفوی را در فستیوال تیرگان مرداد ۱۳۹۲ در کشور کانادا اجرا کردند که دلپذیر و زیبا است. در اصفهان روزگار شاه عباس نه تنها کاشی های فیروزه ای سردر ساختمان ها و گنبدها بلکه آجرهای درخشش اندود (معرق) شاه عباسی، نیز نمونه هایی از پیشرفت معماری صفوی است. بازار و میدان نقش جهان اصفهان، بازار لار و بازار کرمان، تبریز، قزوین و

خیلی از شهرهای دیگر کشور از ساختمان هایی هستند که در روزگار خود در سراسر جهان سرآمد بودند. جهانگردان اروپایی کاروانسراهای ایران را بهتر از کشور عثمانی می دانستند. و بازارهای اصفهان و تبریز و لار را بی نظیر می خواندند. با گسترش ارتباطات که شامل جاده ها، کاروانسراها، آب انبارها و پل ها بود، بازرگانان کارکشته ی ارمنی، یهودی و مسلمان ایرانی به چرخ اقتصاد شتاب دادند و در سایه امنیت به گونه ای غبار ملوک الطوائفی سستی از چهره ایران برداشته شد. بنابراین با ریشه کن کردن دست دزدان و اختلاسگران و ایجاد امنیت ملی هم در مرزها و در درون کشور معماری و ساختمان سازی و شهر سازی نیز پیشرفت خواهد کرد. کاری که شاه عباس یکم کرد و ثمر داد.

شکل ۱۹. چهل ستون اصفهان یادگار روزگار صفوی. عکس از: داریو مزدا

شکل ۲۰. نوروز جمشیدی ۱۴۰۲ بر همه هم میهنان و مردم سراسر جهان فرخنده باد. محمود دهقانی

The brilliance of architecture in the Safavid period

Abstract

The conversation about the architecture of the Safavid Azeri dynasty, which ruled the country for nearly 236 years, will be extensive because the country's capital was moved several times. Of course, this was an unintended contribution to the development and expansion of architecture and urban planning. The architecture of the Safavid era only progressed when there was peace. In order to talk about the splendor of Safavid architecture, a brief introduction about the Safavid dynasty and the events of that time is needed.

First of all, Safavid architecture continued the style and method of Timurid era architecture and continued for many years. During the reign of Shah Ismail I, who was engaged in a war with the Ottoman Empire and was defeated in Chaldaran, Shah Ismail did not have the opportunity to do anything in the field of architecture and urban planning.

On the other hand, by surpassing the country of Portugal, which had a strong naval force overseas, from "Goa" in India, they watched with open eyes and ears the fate of Shah Ismail and the Ottoman war with the Safavids. They and other European colonial countries have always been greedy for Shahab Pars. Admiral Alfonso de Albo Creek raided Lark, Qeshm and Hormuz aqueducts in Pars tributary. It was because of that, because Iran was at war with the Ottomans on the one hand, and on the other hand, it did not have much naval force in the south, the Portuguese took advantage of the opportunity and defeated the forces of Abu Muzafar Saif al-Din Aba Nasr, the local governor who He was also young like Shah Ismail, they conquered Hormuz in a bloody battle. The Portuguese were able to anchor and eat artichokes for 115 years by building huge forts that were a mix of ancient Iranian and European forts.

Keywords: Shine, Safavid, architecture

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی